

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ МІЖ ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ І КРИМСЬКИМ ХАНАТОМ НА ПЕРЕЛОМІ XV-XVI СТ.: ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, НАСЛІДКИ

В історії так часто буває, що деякі події, локальні і звичайні на перший погляд, під впливом різноманітних чинників переростають в явища того чи іншого масштабу, які починають впливати на великий територіальний ареал на протязі доволі довгого часового проміжку. Для Європи доби пізнього середньовіччя такими подіями поступово трансформованими з локальних на глобальні (якщо не всієї Європи то принаймні значних її частин) були Гуситські та Італійські війни, боротьба християнських країн з османами, Великі географічні відкриття, розпад Золотої Орди, протистояння Кримського ханату з Великим князівством Литовським (далі ВКЛ – Б.Ч.) і Коронаю Польською тощо.

Початок XVI ст. ознаменувався для ВКЛ низкою потрясінь зовнішнього і внутрішнього характеру. Держава, яка колись грала одну з ключових ролей у політичному житті Центрально-Східної Європи, держава, на території якої проходили з'їзди європейських монархів, поступово сходила з політичної арени як провідна сила. Могутні удари Московської і Кримсько-татарської держав (далі - кримська держава. – Б.Ч.) та внутрішні конфлікти призвели до значних територіальних втрат на півдні та сході. Захоплення Смоленська Великим князівством Московським у 1513 р. стало тією краплиною, після якої перед ВКЛ постала реальна перспектива загибелі як держави. І якщо придушення повстання М.Глинського й розгром московських військ під Оршею виправили ситуацію в середині та стабілізували її на сході, то у відносинах з Кримським ханатом вона залишалася далекою від стабільності¹.

Специфічне географічне розташування українських земель, а саме сусідство зі Степом, мало ту особливість, що держава, до якої входила більша їх частина – передусім Київщина і Поділля, мала проводити активну політику щодо кочових народів. Не було виключенням і ВКЛ, яке в другій половині XIV ст. приєднало до себе Сіверщину, Київщину, Поділля та Волинь і впритул зіткнулося з проблемою зносин із Золотою Ордою та ордами, на які та з часом розпалася². Дипломатичні місії і жорстокі війни лягали великим

тягарем на Литовську державу. Проте зиск від утримування українських земель мав для ВКЛ досить суттєві переваги, причому не тільки демографічного але й геополітичного характеру.

Передусім Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, через що відкрилися шляхи до прямих контактів із Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. В той же час українські землі прикрили центральні райони ВКЛ від нападів татарських чамбулів. Ні Едигеєвим, ні Саїд Ахметовим ордам, незважаючи на їх потужні удари, так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям отримати перемоги на інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, в якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал ад діна³.

Однією з суттєвих вигід України було її становище як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської і Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, по якому протягом століть відбувався потік товарів з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які він проходив. Один з відрізків цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшов до Криму, в першу чергу, до Кафи. Саме звідси товари морем і сушею діставалися європейських країн, і саме сюди надходили товари у зворотньому напрямі.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна плили вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібей, Білгород-Дністровський та ін. Відповідно ВКЛ, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Рівень морської торгівлі був досить значним. Наприклад, у 1523 р. тільки на двох кораблях захоплених українськими вояками в гирлі Дніпра було товару „на чотири тисячі золотих“⁴ Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут він розділявся на три частини. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту⁵. Про рівень сухопутної торгівлі можемо дізнатися від Михалона Литвина. Згідно нього, купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні цих караванів через українські землі з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнарі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржилися ні

московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меда, м'яса, риби, можна знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболя та інші хутра, прянощі⁶.

Таким чином, Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпра, Південного Бугу, Дністра до Чорного моря включно, взяв під контроль ВКЛ усі сухопутні і морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. До нас дійшли повідомлення про наявність на Тавані і Південному Бузі литовських податкових постів - т.зв. „бань”⁷. Михалон Литвин писав, що на Тавані сидів литовський збирач податків, який мав право ще й штрафувати, а гроші відсилав до Києва⁸. І недарма після втрати литовцями монополії на контроль південних шляхів у документах одразу почастішала інформація про погроми литовськими підданими караванів на нижньому Дніпрі⁹.

Внаслідок наступу кримців в останній третині XV ст. величезні території від Берегів Чорного моря до річок Єгорлик (приток Дністра), Синюха та Савранка (притоки Південного Буга), Тясмин (приток Дніпра)¹⁰ на півночі були зайняті кочів'ями степовиків і de facto ввійшли до складу Кримського ханата. Логічним завершенням наступу кримців на Україну стало будівництво ними ряду фортець у пониззі Дніпра – Тягинки, Очакова і Іслама, якими перекопці блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою¹¹. ВКЛ втратило не просто колосальний масив земель, воно втратило одну з найбільших статей доходів державної скарбниці і один з потужних важелів впливу на сусідні країни.

Крім втрати торгової монополії, ВКЛ через кримські напади отримало ще одну велику проблему. Українські землі внаслідок частих спустошень степовиками не тільки з прибуткових перетворилися на дотаційні, але й, через значні людські жертви і знищення багатьох міст, перестали виконувати роль надійного щита з боку степу. Не рідкими були випадки, коли кримці проходили Київщину, Поділля і Волинь непомітно, без втрат, і зненацька з'являлися на білоруських і литовських землях. Склалася ситуація, коли майже всі українські землі - величезні терени, на яких у свій час існував цілий ряд держав, що грали не останню роль у політичному житті Центрально-Східної Європи, перетворилися на прикордонну територію. Вершиною успіхів кримської сторони стало знищення Києва у 1482 р. Оскільки ініціатива у відносинах ВКЛ і Криму належала останньому, слід спинитися на питанні: що спонукало Кримський ханат до такої агресивної політики по відношенню до ВКЛ і українських земель, зокрема?

Кримський ханат виник в 40-х рр. XV ст.¹² Протягом тридцяти років зовнішньополітичний курс володарів цієї держави зводився до відстоювання

незалежності від генуезців і золотоординського спадкоємця Великої Орди. У цей період історії Кримської держави ВКЛ виступало її союзником. Саме завдяки литовській підтримці засновнику держави і династії Гіреїв Хаджі вдалося закріпитися на півострові¹³. З часом цей хан завдав ряд нищівних поразок ордам Саїд Ахмета на Поділлі 1455 р.¹⁴ і Ахмета на Дону у 1464 р.¹⁵ Причому, розгром орди Саїд Ахмета було здійснено за військової допомоги Київського князівства¹⁶.

Проте в 70-х рр. XV ст. ситуація докорінно змінюється. Сини Хаджі-Гірея I Нур-Довлат і Хайдар починають шарпати українські землі ВКЛ. А їх наступник Менглі-Гірей I остаточно змінює батьківський зовнішньополітичний курс і починає широкомасштабний наступ на ВКЛ і Польщу¹⁷. Спровокувало зміну кримської політики зближення на антимосковській основі ВКЛ і Великої Орди¹⁸. Проте це був лише привід, тим більше, що перші напади кримців почалися до укладення угод між Казиміром IV і Ахматом.

Кримська зовнішня політика з останньої третини XV ст. обумовлювалася декількома важливими політичними та економічними чинниками. Степи Східної Європи, за дослідженнями російського вченого Е.Кульпина, були найкращими землями по біомасі, великих просторах і кліматичних умовах у всій Євразії, а це, в свою чергу, робило їх зручним місцем для ведення кочового, екстенсивного за характером, господарства¹⁹. Проте недоліком цих степових масивів було те, що вони були стиснуті природними перепонами: Карпатами на заході, Чорним морем на півдні, лісостепом (який є зоною ризикованого скотарства) на півночі та сухими степами на сході²⁰. Якщо до цього додати такі періодичні природні катаклізми, як посуха, сарана, пожежі, а взимку сильні морози і глибокий сніг, то місця для випасу худоби у, на перший погляд, великому ареалі земель залишається не так уже й багато. Відповідно і вразливість кочовиків стає досить високою. До речі, саме люта зима ослабила Велику Орду під час її зимування біля Києва і зробила в підсумку легкою здобиччю кримців²¹. Або у 1516 р. літня посуха і глибокий сніг взимку змусив кримців залишити півострів і зосередитися на доволі вузькій, як для їх чисельності, території, вздовж Дніпра, від Іслама до Черкас²².

Таким чином, бачимо, що збільшення населення у Кримському ханаті мало рано чи пізно закінчитися зіткненням кочовиків з осілим населенням українських земель, передусім ВКЛ. Якщо для підданих Хаджі-Гірея I територій для кочового господарювання вистачало вповні, то вже на кінець 60-х рр. XV ст., внаслідок як його успішної політики, так і загальної кризи в Дешт-і-Кіпчаку, населення мало суттєво зрости. Принаймні, нащадки Хаджі Менглі- і Мухаммед-Гіреї оперували кількадесяттисячними військами. От-

же, наступ на північ і нищення осілого населення України автоматично розширювали зони кочев'їв.

Відомо, що найбільший зиск Золота Орда отримувала з оподаткування транзитної торгівлі, оскільки внутрішній ринок кочовиків був доволі слабкий. Кримський ханат, будучи нащадком цієї держави, перейняв її специфіку економіки. Відповідно відсування литовських кордонів на північ мало на меті й захоплення вищезазначених торгових шляхів з усіма їх вигодами. Причорноморський і через степ на Польщу відрізки шляху кримці взяли під контроль повністю. В той же час дніпровський маршрут на північ хоча й залишився у литовців, проте знищення багатьох міст на ньому, передусім Києва і Чорнобиля, а також великої частини населення Наддніпрянщини і спустошення Лівобережжя істотно послабили тут вплив ВКЛ. А це, в свою чергу, дало можливість Кіркору і Москві пускати каравани повз литовський кордон²³. Певно, суттєвою статтею доходів кримської скарбниці було оподаткування видобутку солі в районі Хаджибея і її транспортування до сусідніх країн²⁴. Крім вигід, що витікали з географії регіону, в ході кримської агресії проти ВКЛ (як, в принципі, і Польщі, Московської держави та Молдавії) на перші ролі вийшла ще одна стаття доходів, яка поступово почала грати дедалі більшу й впливовішу роль у зовнішній політиці ханату, а саме захоплення ясиру. З часом для багатьох простих кочовиків це стала чи не єдина можливість заробітку²⁵. Тому, хотіли цього правителі Криму чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організовувати грабіжницькі рейди на сусідів.

Політичні причини, які спонукали кримців до агресивної зовнішньої політики по відношенню до ВКЛ, мали дві складових. По-перше, володіння Кримського ханату були досить вразливими з боку українських земель Литовської держави. В час, коли кримці вже грали одну з провідних ролей у Східній Європі, коли їхні чамбули загрожували Вільно, Москві, Кракову, будь-який похід вояків із Київщини сягав очаківських улусів. А якщо похід організовувався і здійснювався союзником ВКЛ - татарським царевичем, то він взагалі діставався півострову. Зокрема, Іслам-Гірей саме з Київщини зміг захопити у 1529 р. Очаків, а в 1532 р. стати ханом. Відповідно, вибиваючи українські поселення з Росії і Тясмина, кримські володарі знищували ту базу, на основі якої ВКЛ могло ефективно тиснути на Крим. Другою складовою кримської політики було недопущення зміцнення держав навколо себе. Тому Кіркор намагався маневрувати напрямами походів своїх військ. Врешті-решт, під ударами його вояків опинилися не тільки ВКЛ, але й Польща, Московська держава та Молдавія.

Як це не парадоксально, але мілітарні можливості Кримського ханату у порівнянні з ВКЛ були значно слабкіші. Ті 30-60 тис. війська, які виставляли кримські хани, були, по великому рахунку, ополченням усіх придатних до війни чоловіків. Кожен татарський вояк був кіннотником, озброєним передусім стрілецькою (луком) і холодною зброєю. За своїм озброєнням це були легкі війська. Слабка загалом фінансова система ханату унеможлиблювала для його правителів утримання постійних військ. Тільки за час правління Саадет-Гірея I бачимо при хані сталі військові підрозділи. Але це були турки, які переважно виконували роль особистої гвардії і репресивного органу по відношенню до непокірної знаті (а при бажанні й самого хана)²⁶. Отже, оперуючи лише ополченнями-кіннотниками, хани не могли застосовувати у війні з ВКЛ стратегію, подібну до європейських армій – приєднання територій через захоплення міст та інших укріплених пунктів та утримання в них сталих гарнізонів. Проте життя в складних умовах степу робило татарського вояка досить витривалим, здатним швидко подолати великі простори. До того ж специфічне господарство кочовиків давало їм можливість залишати його на довго на жінок, дітей чи старих людей, в той час як осіле населення було більше прив'язане до своїх домівок.

Використовуючи цю специфіку татарських вояків, а також їхню покірність своєму керівництву, хани застосували свою власну стратегію, яка і принесла їм перемогу. Ця стратегія зводилася до того, аби частими, іноді щорічними, а часто й по декілька разів на рік нападами на території ВКЛ, захоплювати в полон або знищувати населення. Документи і згадки сучасників весь час підкреслюють, що нападники намагалися не залишити нікого. Здорових чоловіків і жінок забирали, а слабких, малих і старих убивали. Зрозуміло, що така жорстокість була логічною тільки при умові, коли основна мета полягала в „розчищенні” земель від осілого населення. Штурмуючи міста, кримці, в кінцевому підсумку, не збиралися їх утримувати, у них просто не було для цього можливостей. Тому населенні пункти теж знищувалися. Військова організація ВКЛ виявилася безсилою проти стратегії кримців.

Закінчуючи розмову про Кримський ханат, слід звернути увагу на османський фактор у політиці Гіреїв.

У другій половині 70-х рр. XV ст. Кримська держава потрапила у васальну залежність від Османської імперії²⁷. Не дивлячись на те, що турки поступово протягом XVI ст. перетворили ханів фактично на своїх намісників, в цілому для безпеки держави османський сюзеренітет грав не останню роль. По-перше, турецькі гарнізони зміцнили гарнізони татарських міст, і, по-

друге, будь-яка країна, що збиралася атакувати Крим, мала пам'ятати про небезпеку зіткнення з турецькими військами.

Наступ турків на Угорщину, яку підтримували литовсько-польські Ягеллони, ставив перед Стамбулом досить гостре питання забезпечення свого правого флангу, який проходив по Валахії, Молдавії і всьому Північному Причорномор'ю. Саме над цим регіоном якраз і нависали землі Польщі і ВКЛ. Концентрація більшості сил в Азії, Середземномор'ї і на Балканах змушувала Порту шукати додаткових ресурсів для стримування Польщі й Литовської держави. Кримський ханат був тим османським дамоклевим мечем, який постійно загрожував, і досить ефективно, Кракову і Вільно. Кримські хани, зрозуміло, не завжди корилися турецькій владі. Мухаммед-Гірей I і його син Іслам-Гірей I намагалися проводити самостійну, не залежну від Стамбула зовнішню політику. Останній навіть відкрито виступив проти османів. Але й за таких умов напади кримців на Україну все одно були вигідними для турків. Коли ж ханський престол обіймала протурецьки налаштована людина, то походи на північ набирали форми прямої агресії османів у Східній Європі з далекосяжними планами щодо захоплення Черкас, Києва і всієї Середньої Наддніпрянщини.

Хоча Османська імперія і вважала кочовиків Причорномор'я своєю головною силою у Східній Європі, це ще не означало, що турецькі воєводи залишалися осторонь від походів на українські землі ВКЛ і Польщі. Присутність османів у лавах татар, особливо білгородських, була явищем нерідким, оскільки забезпечувала непогані прибутки від захопленого ясиру. У 20-30-х рр. маємо прямі докази участі турків у походах на північ. Причому, у 1524 р. вони становили більшу частину війська, яке рушило на Україну з Білгорода. В тому ж році кримцям, за даними київського воеводи Андрія Немировича, "цар Турецький немалую допомогу людьми... вчинив..."²⁸ Те ж саме готувалося і на наступний рік, але повстання Іслам-Гірея змусило османів спрямувати свої загони проти нього. У 1526 р. Сулейман I готував великий наступ кримсько-турецьких військ, включаючи артилерію, на Київ і сусідні міста.²⁹ Щоправда, для початку він обмежився низкою грабівницьких нападів на Україну, які, окрім нищення територій, могли мати на меті ще й перевірку оборони українських земель ВКЛ і Польщі. Ольшаницький розгром 1527 р. звів ці плани нанівець. Литовські хроніки повідомляють, що, окрім татар, на Ольшаниці було 10 тис. турок³⁰. Хоча чисельність останніх, напевно перебільшено, в принципі це є красномовним фактом їх участі у пограбуванні українських земель. Коли 1529 року Сигізмунд I віддавав Речицю пану Семену Полозовичу у пожиттєве володіння, то литовсько-польський монарх зазначав, що свого часу тамошні мешканці розійшлись внаслідок нападів

“неприятелів наших Москвичів і Татар і Турок”³¹. У 1531 р. знову маємо дані про підготовку турків і татар з артилерією рушити на північ³², що й відбулося у березні 1532 р., коли 1500 турецьких яничар при 50 гарматах разом з кримцями намагалися захопити Черкаси^{32А}.

Підписання у 1533 р. “вічного миру” між Краковом і Стамбулом хоча дещо й покращило стосунки між країнами, але не зняло питання участі турків у татарських нападах. Вже через п’ять років Сигізмунд I висловлював Панам-Ради ВКЛ побоювання щодо небезпеки турецького вторгнення. А у 1551 р. яничари і кримці захопили і знищили Брацлав³³. Таким чином, бачимо, що добра частина татарських нападів здійснювалася за прямою вказівкою і участю османів. Але навіть самостійні походи кримських правителів, які перебували в опозиції до Стамбулу, все одно були вигідними для Порти. У період же з 1524 по 1532 рр. пряма участь турецьких вояків у нападах на Україну досягла свого апогею, що обумовлювалося широкомасштабним наступом Османської імперії на Угорщину і Австрію.

Окрім політичного, напади османів мали під собою й економічне підґрунтя. Як показують два османські канун-наме (турецькі закони, що утворилися за принципом “усе, промовлене султаном, є закон”), перекладені О.Галенком, для прикордонного турецького населення воєнна здобич була важливою частиною прибутку. Внаслідок цього грабіжницькі походи невеликих загонів османів на сусідні країни на початок XVI ст. набули настільки масового характеру, що султан Баєзід II Велі (Святий) був змушений у 1510 р. впорядкувати це явище. Тоді ж було введено митні тарифи на полонених³⁴.

З огляду на успіхи кримської і турецької сторін, постає питання: які антироки вживало керівництво ВКЛ, і чому вони виявилися неефективними. Якщо ми подивимось на хронологію подій, то побачимо, що, по великому рахунку, ВКЛ виявилось не готовим до тієї боротьби, яку їй довелося вести з кінця XV ст. Кілька військових походів на Поділля і до гирла Дніпра, крім тактичних успіхів і слави керівникам цих акцій, ситуації не покращили. Можливо, з часом литовська влада змогла б виробити адекватну загрози з півдня політику (як у свій час Вітовт, після поразки на Ворсклі, замість відкритого наступу на ординців застосував кардинально іншу стратегію, а саме маніпулювання різними ханами, що зрештою й принесло успіх³⁵). Проте часи були інші. Великокнязівська влада в середині країни була набагато слабкіша, ніж у XIV – першій третині XV ст. І головне - Литовська держава зіткнулася ще з одним ворогом – Великим князівством Московським, правителі якого, проголошуючи себе збирачами всіх руських земель, фактично ставили під загрозу існування ВКЛ.

З кінця XV – початку XVI ст. Вільно, не маючи достатньо сил для ефективних дій на два фронти, кинуло більшість своїх ресурсів на московський напрям. У кримській політиці військовий аспект відійшов на друге місце і звівся переважно до того, аби не втратити тих земель, які ще перебували під прямим управлінням литовців. Щоправда, іноді центральна влада силами населення українських земель пробувала знову дістатися Чорного моря, але, незважаючи на деякі успіхи, повернути Північне Причорномор'я вже не змогла^{35A}. Основна роль у відносинах з Кіркором відводилася дипломатії.

Згідно з дослідженнями Ф.Шабульда, перші дві декади XVI ст. литовська сторона шукала шляхи для встановлення з Кримом сталої моделі відносин. Вільно намагалося поставити на постійну основу видачу ханами ярликів, які відповідали б литовській політичній традиції. Крім того, погоджувались на виплату постійної данини, закамуфльованої під упоминки й подарунки, литовці намагалися нейтралізувати кримців. У міждержавні документи (за наполяганням литовської сторони) вводилися різні позиції, аби, принаймні, хоча б формально зберегти за собою минулі вигоди. Як пише Ф.Шабульдо, ” правляча еліта ВКЛ не бажала, щоб надалі на литовсько-кримські відносини падала навіть тінь колишньої, бодай номінальної, залежності литовської Русі від верховної влади золотоординських ханів. Це бажання, певно, ставало тим сильнішим, чим реальніше кримські Гіреї претендували на історичну спадщину Золотої Орди”³⁶. Те ж стосувалося не тільки політичних, але й економічних моментів. Литовська сторона, з огляду на власні можливості, намагалася повернути під свій контроль, принаймні, частину колишніх прибутків від транзитної торгівлі. Мабуть, саме в цьому слід шукати вперте бажання ВКЛ при укладенні угод з Кримською державою наполягати, аби купці з її території йшли саме на Київ чи Луцьк³⁷, а вже далі - до Польщі чи Московської держави.

Таким чином, можна констатувати, що за грабіжницькими, на перший поверховий погляд, нападами татар і турків ховалася ціла низка причин політичного та економічного характеру. Причому, ці причини не виникли на пустому місці, а вирости на традиціях політики країн, що мали у своєму складі українські землі.

---

¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 199-200, 204-206; Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469-1515). // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowy XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 1 – 449.

² Більш докладно про ці події див.: Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.

- 3 Разин Е.А. История военного искусства. – М., 1999. – Т. 2. – С. 478
- 4 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. КМФ 36. - Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 911.
- 5 Більш детально про функціонування торгових шляхів див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 3-108; Сидоренко В.І. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст). – К., 1992. – С. 98-113.
- 6 Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М, 1994. – С. 100.
- 7 Грушевський М. Назв. праця. - Т.IV. – К., 1993. – С. 315.
- 8 Литвин М. Указ. соч. – С. 100.
- 9 Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – СПб., 1882. – С. 23; Грушевський М. – Т. 7. – К., 1995. – С. 84; Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 65; Pulaski К.Ор. cit. – S. 269.
- 10 Любавский М. Указ. соч. – С. 200.
- 11 Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. - Вып. 61. – Т. 2. – М., 1940. – С. 7-8; Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114-115; ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7. - Арк. 905.
- 12 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998. - С. 307.
- 13 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст.//Сучасність.-1996.-№ 5. – С. 85.
- 14 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих...– С. 86-87; Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – W., 1930. – S. 315.
- 15 Базилевич К.В. Внешняя политика Русского государства. – М., 2001. - С. 59.
- 16 Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 86-87.
- 17 Ці дві держави з 40-х рр. XV ст. перебували в персональній унії.
- 18 Грушевський М. Назв. праця. Пр.-Т.IV. – С. 321.
- 19 Кульпин Э.С. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006. - С. 92.
- 20 Кульпин Э.С. Указ.соч. – С. 92.
- 21 Грушевський М. Назв. праця. -Т. IV. – С. 332-333.
- 22 ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 688.
- 23 Литвин Михалон. Указ. соч. – С. 100.
- 24 Назв. праця. – С. 97.
- 25 Наприклад у 1516 р. кримці просили грошей бо не мали чим утримувати підданих і стримати відповідно від нападу - ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, спр. 7. – Арк. 675.
- 26 Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К.,2000. - С. 101, 109.
- 27 Грушевський М. Назв. праця. -Т.IV. – С. 322-323.
- 28 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі АЗР). – Т.II. - СПб., 1848. – С. 156.
- 29 АЗР. – Т.II. - СПб., 1848. – С. 173.
- 30 Хроники Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. - Т. 32. – 1975. – С. 107.
- 31 Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – М., 1892. – С. XLIX.

- ^{32А} Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – с. 152-153, 181-184.
- ³² Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – Б. м. б. р. – С. 82.
- ³³ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – СПб., 1887. – С. 410; Архив Юго – Западной России. – Ч. 7. – Т.2. – К., 1890. – С. 20-21.
- ³⁴ Галенко О.І. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К., 2002. – Вип., 2. – С. 380-386.
- ^{35А} Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – с. 152-153, 181-184.
- ³⁵ Сафаргалиев М.Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178, 185, 189-195, 198-199; Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих... – С. 85.
- ³⁶ Шабульдо Ф.М. Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея для короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого. – С. 6, (В друці).
- ³⁷ ЦДІАУК. - Ф. КМФ 36. - Оп. 1, Спр. 15. – Арк. 225, 210 зв.